

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д. 10. 17. 548 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 81: 809. 41. 434 (575. 2) (043. 3)

Жумагул кызы Айнура

Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөр

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысык – Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шеңкеевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, доцент
С. С. Жумалиев
филология илимдеринин кандидаты, доцент
З. А. Ажыбаева

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасы, дареги: 714000 Ош шаары, Ленин көчөсү 331.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 31-октябрында саат 14.00дө Бишкек ш., Чынгыз Айтматов проспектиси, 27 дареги боюнча К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражаны ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 Диссертациялык кеңештин жыйынында Жумагул кызы Айнуранын «**Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөр**» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын коргоосу болот.

Дареги: 720044 Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси, 27.
<http://www.bhu.kg>

Диссертациялык иш менен К. Карасаев атындагы БГУнун Илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Ч.Айтматов проспектиси, 27.

Автореферат 2018-жылдын 28-сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

 С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Дидактикалык чыгармалардын ичинен макал, биринчиден, тиешелүү функцияга ээ болушу, структуралык семантикасы, ой туюндуруучу күчү, кеңири чөйрөдө активдүү колдонулушу менен айырмаланып турат. Алар маани – маңызы, структурасы, логикалык бүтүндүгү, ой туюндурулушу, колдонулуш баалуулугу жана башка белгилери боюнча өзүнчө объект катары саналып, илимий изилдөөгө муктаж. Кыргыз тили илиминде айрым окумуштуулардын (Гапаров С., Дунканаев А., Өмүралиева А.) эмгектерин эске албаганда, макалдар лингвистикалык өнүктө ар тараптуу изилдөөгө алына элек. Ушундан улам, бул иликтөөбүздүн объектиси иштин актуалдуулугун көрсөтүп турат.

Экинчиден, коомдун өнүгүү процесси тилдин лексикалык составын байытып, жаңы сөздөрдү жаратып, сөздүн семантикасына таасирин тийгизип, сөз маанилеринин кеңейишине, бутактанышына, маанилик жылышууларга өбөлгө болору шексиз. Бул жагдай-шарт жалпы тил илиминде мурдатан эле көп маанилүү сөздөрдүн ар кыл багытта изилденишине жол ачып келүүдө. Көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык табияты, жаралышы, мүнөздүү белгилери, коммуникативдүүлүк процессинде аткарган кызматы көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн буруп, азыркы учурда да лингвистикалык эмгектердин эң актуалдуу темаларынан болуп саналат.

Үчүнчүдөн, кыргыз тили илиминде полисемантизм маселеси айрым окумуштуулардын (Усубалиев Б., өмүралиева С.) эмгектеринде атайын каралса да, толук изилдөөнүн объектисине айлана элек. Айрыкча, конкреттүү бир жанрдагы чыгармаларда көп маанилүү сөздөрдүн ролу, орду, функциясы, өзгөчөлүктөрү териштирүүгө алына элек. Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, функциясы изилдөөнүн толук объектиси боло турганында шек жок. Анткени, макал татаал сүйлөм көлөмүнөн ашпаган чекте уюшулуп, бирок тексттик ойду камтыган чыгарма. Макалдагы тексттик ойдун туюндурулушунда көп маанилүү сөздөрдүн ээлеген орду зор. Ошондуктан макал тутумундагы көп маанилүү сөздөрдүн семантикасы изилдөөчүлүк кызыгууну жаратпай койбойт. Демек, кыргыз тили илиминде макалдардагы сөздөрдүн көп маанилүүлүгү биринчи жолу изилдөөгө алынып жатышы теманын актуалдуулугун шарттап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштер менен болгон байланышы. К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына байланыштуу ишке ашты.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты макалдардын тексттик жаралышында көп маанилүү

сөздөрдүн ордун, ролун, функциясын аныктоо, анын негизинде көп маанилүүлүктүн ар кыл ык-амалдарда туюндурулушун жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ачып берүү болуп саналат. Бул максатты ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттер коюлду жана териштирүүгө алынды:

- көп маанилүү сөздөргө арналган илимий адабияттарга сереп салуу менен, коюлган маселенин багыттарын аныктоо;
- тилдеги лексикалык бирдиктердин колдонулуш мүнөзүнө, функциясына токтолуу;
- макалдардагы кыйытма ойдун берилиш мүнөзүн жана макал мазмунун шарттоочу айрым факторлорду көрсөтүү;
- макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык-семантикалык функциясын аныктоо;
- макалдардын жанрдык табиятындагы көп маанилүү сөздөрдүн ролун белгилөө;
- макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн метафоралык, синекдохалык жана метонимиялык ык-амалдарда ишке ашырылышын сыпаттап териштирүү;
- макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн стилистикалык табиятын ачып берүү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы. Кыргыз тили илиминде макалдардагы көп маанилүү сөздөр биринчи жолу изилдөөнүн объектисине алынып турат. Мында кыргыз макалдарынын жанрдык-спецификалык табиятына ылайык, андагы колдонулган көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык-семантикалык табияты иликтөөгө алынат. Макалдардагы кыйытма ойдун берилиш мүнөзү жана макал мазмунун шарттоочу факторлор аныкталат. Буга байланыштуу макал материалдарынын негизинде полисемантизмге мүнөздүү өзгөчөлүктөр; макал тутумундагы көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык башка кубулуштар менен болгон синтаксистик байланышы, катышы; макалга тиешелүү ойдун туюндурулушундагы маанилик оошуу-жылышуулардын, маанилик катмарлануулардын өбөлгө-себептери; көп маанилүүлүктүн метафоралык, синекдохалык, метонимиялык ыкмаларда берилиш өзгөчөлүктөрү, алардын семантикалык-стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү диссертациялык иштин жаңылыгын түзөт.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациялык эмгек кыргыз тили илиминин теориялык базасына салым кошот жана лексикология, семасиология багытындагы кийинки эмгектерге таяныч болот. Көп маанилүүлүк маселесин тереңдетип аныктоодо, лексикалык бирдиктерди жана алардын өз ара синтаксистик байланыш, катыштарын, сөз семантикасы проблемасын кеңитип иликтөөгө теориялык негиз боло алат.

Макал материалдары, алардын талданышы, изилдөөнүн жыйынтыктары, табылга-натыйжалары жогорку жана орто окуу жайларында кыргыз лексикологиясы, стилистикасы боюнча лекцияларды, практикалык сабактарды, атайын курстарды өтүүдө, аталган предметтер боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын даярдоодо пайдаланылары шексиз. Адабият таануу багытында элдик оозеки чыгармаларды үйрөнүүдө чоң өбөлгө болот. Ошону менен бирге, түшүндүрмө жана поэтикалык сөздүктөрдү түзүүдө көмөк көрсөтөрү анык.

Коргоого сунушталган негизги жоболор:

- Кыргыз тилин синхрондук, диахрондук аспектиде изилдөөдө сөз маанилеринин келип чыгышы, бутактанышы маанилүү ролго ээ жана аргументтүү булак катары кызмат өтөй алат.

- Көп маанилүү сөздөр – белгилүү бир тилдик системада лингвистикалык кубулуш, анын маанилик табияты татаал.

- Макал мазмунунун жаралышында көп маанилүү сөздөр тиешелүү функцияга ээ болгондуктан, териштирүүгө негиз боло алат.

- Макал табиятында жана андагы кыйытма ойдун туюндурулушунда сөздөрдүн көп маанилүүлүгү маанилүү фактор катары кызмат аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

- Макал мазмунунун жаралышында көп маанилүү сөздөр ар түрдүү маанилик жолдор аркылуу ишке ашырылат.

- Макалдардагы көп маанилүү сөздөр өздөрүнө мүнөздүү стилистикалык мүмкүнчүлүктөргө ээ болгондуктан, аны сыпаттап берүү зарылдыгы бар.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Кыргыз макалдарынын материалдары аркылуу макалдык мазмундун жаралышындагы көп маанилүү сөздөрдүн ролу, функциясы аныкталат, көп маанилүү сөздөрдүн синтаксистик негиздеги семантикалык ички өзгөчөлүктөрү сыпаттоого алынып талданат, стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү белгиленет жана алардан конкреттүү илимий-теориялык жыйынтык-корутундулар чыгарылат. Булар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациялык иштин апробациясы. Иштин негизги мазмуну боюнча жогорку окуу жайларында өткөрүлгөн илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча «РИНЦ» системасы аркылуу индекстелүүчү Россиянын Киров, Переяслав – Смольницкий шаарларында жана Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан расмий каттоого кирген басылмаларында 9 илимий макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш

киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилет.

Иштин I - бөлүмү **“Кыргыз тили илиминде көп маанилүү сөздөрдүн изилдениши”** деп аталат да, эки параграфтан турат.

1. 1. Көп маанилүү сөздөрдүн изилдениш маселесине карата. Көп маанилүү сөздөр жөнүндөгү ар кыл көз караштар, бүтүмдөр көп маанилүү сөздөрдүн толукталышына себеп болуп, улам жаңы илимий табылгалардын жаралышына өбөлгө болгон сайын көп маанилүү сөздөрдүн лексика-семантикалык, стилистикалык, коммуникативдик функция мүмкүнчүлүктөрүнүн кең экендигине күбө болобуз. Албетте, алардын татаал табияты, коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдиги башка тилдик кубулуштар менен аралашуу процессинде ачылат да, ар тараптуулук мүнөзүн көрсөтөт. Изилдөөнүн багытына жараша сөздүн көп маанилүүлүгүнүн проблемалары өз-өзүнчө ачылат. Ушуга байланыштуу "Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөр" аттуу диссертациялык ишибизге тиешеси бар илимий эмгектерге атайын токтоло кетүү изилдөөбүздүн максатына ылайык келет деген ойдобуз. Ошондуктан бул эмгектин аталган бөлүмү ишибизге түз байланышы бар изилдөөлөрдү таразалап, оошкыйыштарын белгилеп алууда жана изилдөөнүн объектиси катары алынган проблемага карата жекече көз карашты, багытты аныктап, тактап алууда, коюлган маселени изилдөөдө зор көмөк болмокчу.

1. 2. Кыргыз макалдарынын тилдик аспектиде изилдениши. Диссертациялык изилдөөбүздүн объектиси макалдардагы көп маанилүү сөздөр болгондуктан, кыргыз тили илиминде бизге чейинки макалдардын тилдик багыттагы жалпы изилденишине токтолбой коюуга болбойт.

Кыргыз тили илиминде макалдардын синтаксистик түзүлүшүн иликтөөгө алган атайын эмгек (С. Гапаров., 1979) бар. С. Гапаровдун «Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү» аттуу бул эмгеги дидактикалык чыгармаларды лингвистикалык багытта изилдөөгө алган эң алгачкы эмгек болуп саналат [33]. Мында макал, ылакаптардагы сүйлөмдүн маанилик типтери, макал, ылакаптардагы жөнөкөй сүйлөм жана алардын түрлөрү, макал, лакаптардагы сүйлөм мүчөлөрү жана алардын өзгөчөлүгү сыяктуу маселелер мүмкүн болушунча кеңири иликтөөгө алынат. Макал, лакаптарда сүйлөмдүн маанилик түрлөрүн колдонулуш сферасынын бирдей эместиги, алар жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, айрыкча, татаал сүйлөмдүн тутумунда көп

кездешээри туура белгиленет. Макал, ылакаптарда баяндалган окуя көпчүлүктүн, жалпы элдин иш аракетинин жыйындысы болгондуктан, алардын мааниси да жалпыланган мүнөздө болот. Бирок, бул эмгек формалдуу грамматиканын негизинде иликтенгендиктен, макал тексттик түзүлүштө эмес, сүйлөмдүн чегинде каралган. Чынында, макалды сүйлөм катары кароо менен анын көп катмардуу табиятын ачып берүү эч мүмкүн эмес.

Ал эми А. Өмүралиева «Кыргыз макалдарынын тексттик табияты» (2008) кандидаттык диссертациялык ишинде макалды текст катары таанып, анын табиятын тексттик категорияларга негиздеп, кенен түшүнүктү берген текст деп атап, глобалдуу контекстке, философиялык мезгилдикте жана мейкиндикте белгилейт [94]. Тексттин мүнөздүү белгилери катары анын маалымат берүү максатын, грамматикалуулукка ээ болушун, сүйлөмдөн кенен маанилерден турган логикалык – коммуникативдик бирдик экендигин, башталышы менен аякталышы бир бүтүндүктөн тургандыгын, белгилүү бир теманын айланасындагы фактылардан түзүлгөндүгүн, семантикалык жана структуралык ырааттуулукка жетишкендигин, ылайыгына жараша вербалдык эмес каражаттарды өбөлгө катары колдонууга мүмкүн болгон бир канча критерийлери болушу менен мүнөздөлөрүн эске алат да, бул белгилер макалдарга да мүнөздүүлүгүн көрсөтөт.

Профессор С. Ибрагимов «Лингвокультурология – тилдик маданият таануу» (2000) эмгегинде макалдардын маани-маңызы аларды изилдөөнүн тарыхы, лингвистикалык аспекти, макал мүнөзүндөгү сүйлөмдөрдүн өз ара мамилелери, тилдик аң-сезимдеги чындыктын образы маселелери да каралат [61]. Тилди маданият жагынан изилдөөдө макалдардын айрыкча кызыкчылык туудураары, алар өзгөчө тексттер, универсалдык айтымдар деген ат менен турмуштук көрүнүштөрдү жалпылары, адамдардын жүрүш-турушундагы стереотиптерди жана нормаларды чагылдыраары белгиленет.

Кийинки мезгилдерде түздөн-түз макалдарга жана дидактикалык жанрдагы табышмак, ылакап, жаңылмачтарга арналган А.Дунканаевдин бир катар макалалары жарык көрдү. Мындан дидактикалык чыгармалардын тилдик бирдиктеринин функциясы, семантикалык өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынгандыгын белгилөөгө болот. Ал эми А. Дунканаевдин «Кыргыз макалдарынын тексттик, коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» (2010) аттуу монографиясында негизинен төмөнкүдөй маселелер коюлган:

1. Макал-текст. Ал эң кыска көлөмдө уюшулуп, белгилүү бир функцияны аткарат; тематикалык, информативдик, маалыматтык маанилерди камтыйт, логикалык ыраат-бирдикте келип, системалуулукту сактап, кайсы бир максат – мүдөөгө багытталган ойду туюндурат; башталыш жана аякталыш чеги бар семантикалык структуралык бүтүндүккө ээ болот; коммуникативдик функциясын аткарат.

2. Макал тексти сүйлөмдүк көлөмдө уюшулгандыктан, өзгөчөлүү семантикалык структурага ээ. Макалдагы компоненттердин өз ара маанилик-катыштык, аракетке келүүлөрү, бири-бирине тийгизген таасирлери, структуралык бүтүндүгү акыл-насаат, осуят, кеңеш мүнөзүндөгү бүтүм жыйынтыкты шарттоодогу өбөлгө – себептери катары макал тутумундагы айрым компоненттердин маанилик катмарлануусу, анын таасириндеги натыйжалары, ажырагыс сөз тизмегинин ролу, функциясы, макал компоненттерине негизделген эксплициттик жеке имплициттик мүнөзү, жеке жана кыйытма туюнтмалардын ширетилишкен абалында бир бүтүндүктө туюндурулушу талдоого алынат.

3. Макал текстинин табияты анын логика-грамматикалык түзүлүшүнө да көз каранды. Ушул аспектиден алып караганда, макал текстинин тилдик бирдиктеринин ички катыш шарттары, логикалык туюндурулуш жолдору, аң-сезимде тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары, тексттик айтымы грамматикалык түзүлүшү менен ажырагыс байланышта берилет. Макал текстиндеги мазмунду чагылдырууда кандай сүйлөм түзүлүштөрү колдонулары, алардагы ойдун берилиши, логикалык ойдун туюндурулуш формаларында айрым тилдик кубулуштардын сүйлөм тутумундагы колдонулуш мүнөзү, функциясы каралат [47:15-19].

Кыргыз макалдардын лингвистикалык аспектиде изилдөөгө алган жогорку эмгектерде макалдардагы көп маанилүүлүк маселеси атайын изилдөөгө алынбаса да, бул маселеден кыя өтө алышкан эмес.

2 – бөлүм **“Кыргыз макалдарындагы тилдик бирдиктер, көп маанилүүлүк табияты”** деп аталат да, үч параграфтан турат.

2.1. Тилдеги лексикалык бирдиктер: маңызы, мүнөзү, функциясы. Адам аң-сезимине таасир эткен түшүнүктөр белгилүү бир атоолорго ээ болуу менен, өз табияттарына жараша бир ыңгай чен-өлчөмдөргө бириктирилет, типтештирилет, классификацияланат. Ошону менен катар, тилдеги ал сөздөр кандайдыр өз алдынчалуулукка ээ болгону менен, бири-бирисиз жашай албайт, бири-бирисиз байланыш-катыш куралы болуудан калат, бири-бирисиз сөз статусун шарттай албайт. Маанилик түрү боюнча кайсы типке кирген сөз болбосун, кырдаалга жараша өз ара байланышты шарттап, ой билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Мындай шартта семантикалык талаа түзүлүп, сөздөрдүн маанилик түрлөрү дааналанат, ачыкка чыгат. Семантикалык талаалык байланыш катышка карата сөз маанилеринин түрлөрү омоним, полисемия, синоними, антоним деп бөлүнөт. Аталган бирдиктердин тилде аткарган функциялары бири-биринен кескин айырмаланып турат. Ошон үчүн алар ар башка терминдик аталыштарга ээ болуп, өз-өзүнчө тилдик кубулуштар катары каралат. Көп маанилүү сөздөр, омоним, антоним, синоним деп жиктештирилген лексикалык бирдиктерин семантикалык талаада, контексте

колдонбостон, бири-бирине катар коюп салыштыруу менен, алар өз ара айырмаланган кубулуштар экендигин ажыратууга болот: **ак-кара, чоң-кичине, бар-жок** сөздөрү – антонимдер; **ат-ат, жаз-жаз, кой-кой** сөздөрү – омонимдер; **күлдү-жылмайды, акырын-аста, ич-курсак** ж.б. сөздөрү – синонимдер. Типтештирилген бул лексикалык бирдиктер жеке-жеке туруп, өз алдынча жашоо мүмкүнчүлүктөрүн аныктай алышпайт. Мындай шартта атоо мүнөздөрүнө гана ээ болушат. Алардын колдонулушу, маани берүү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейиши, кайсы бир милдеттерди аткарышы тилдин синтаксистик-грамматикалык курулушунда жүзөгө ашырылат. Муну ачык айкын-айкын көрүү үчүн, төмөнкү макалды мисалга алалы:

Карылыктын алды – жаштыктын арты деген мисал- жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү эң кыска макал, болгондо да жалаң сүйлөм түзүлүшүндө жана ажырагыс сөз тизмегинен турган эки лексикалык бирдиктен уюшулган.

Эки лексикалык бирдик тең бири-бирине карай синонимдеш колдонулду. Биринчиден, булардын лексикалык маанилери негизинен бирдей: **карылыктын алды** – белгилүү бир курак, жаштыктан өтүп кеткен курак, жаштыктын өтүп кеткен мезгили; **жаштыктын арты** – бул да белгилүү бир курак, карылыктын алдындагы мезгил. Ушул жагынан алып караганда, аталган синонимдердин экөөсү тең адам жашынын белгилүү бир курактык мезгилин билдиргендиктен, алардын лексикалык маанилери шексиз түрдө бирдей болот. Экинчиден, макал мазмунунун жаралышындагы бул синонимдердин функциясы карылык менен жаштыктын ортосундагы мезгил – куракты образдуу туюндуруу болуп саналат. Бир эле **мезгил – курак** эки башка тилдик бирдик менен туюндурулду да, өз ара синонимдик катарлар жаралды. Натыйжада макалдык мазмунду туюндуруу өзгөчө стилдик ыкмада жүзөгө ашырылды. Үчүнчүдөн, макалдагы ойдо билдирилип жаткан мезгил-курактын аты карылык, жаштык деген сыяктуу конкреттүү түздөн-түз аталган жок. Ошол эле учурда аталбай жатып аталып калды. Анткени, **карылыктын алды, жаштыктын арты** синонимдеринин маанилери аталбай жатып аталып калган куракты туюндуруп турат. Макалдагы синонимдердин айкалышкан чеги, тогошкон жери, синтаксистик-семантикалык мазмун биримдиги конкреттүү лексикалык бирдик менен атайын аталышка ээ болбой калган жаш-куракты лексикалык планда, карылык менен жаштыктын ортосундагы курак деп атап турат. Булар таптакыр башкача өңүттөн жаралган синонимдер. Алардын ички табиятында карама-каршылыктын белгилери жатат, карама-каршылык кандайдыр сезилип турат. Ажырагыс сөз тизмектеринен уюшулган бул синонимдерди тең катар коюп, алардын

составдык бөлүктөрүнө көңүл бурсак, нагыз антонимдерден уюшулгандыгын көрүүгө болот :

карылыктын \longleftrightarrow жаштыктын, алды \longleftrightarrow арты. Демек, антонимдерден уюшулган синонимдер болуп чыга келет. **Карылыктын алды, жаштыктын арты** сөз алдыларынча турганда да, макал тутумунда колдонулганда да бири-бирине карата каршы маанилерди жаратпайт, тескерисинче, алардын логикалык багыты бир түшүнүктү чагылдырып турат. Натыйжада бирдей маанилерди туюндуруп калат, өзгөчө стилдик ыкмадагы синонимдик катарлар жаралат.

2. 2. Макал мазмунун шарттоочу айрым факторлор. Акыл-насаат камтылган, бүтүм-жыйынтык чыгарыла айтылган эң кыска текст макал болуп саналгандыктан, анын мындай чулу мазмунун шарттоочу, макалдын макалдык табиятын жаратуучу тилдик кандай өбөлгө-себептер болууга тийиш деген суроого карата төмөндөгүлөрдү белгилейбиз:

1. Макал тутумундагы айрым тилдик бирдиктердин көп маанилүүлүккө ээ болуп турушу макал мазмунун шарттоочу [▲]негизги факторлордун бири болуп саналат. Анткени, макалдардагы тигил, же бул тилдик бирдиктердин бири өзүнүн туюндурган лексикалык маанисинен башка кошумча маанилерди алып жүрөт. Мындай шартта, сөздүн көп маанилүүлүгү келип чыгат. Макалдагы көп маанилүүлүккө ээ болгон ал тилдик бирдик башка тилдик компоненттер менен синтаксистик катышта болот жана ага логикалык басым жасалат. Буга карата **«Бекерчиден безе кач»** макалын мисалга тарталы. Жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган бул макалдагы **кач** сөзүнүн лексикалык табияты көп маанилүүлүккө ээ: 1. **Жеткирбөө, алыстап кетүү, кутулуу үчүн аракет кылып жүгүрүү**, Бокин офицерлерди Суук-Белди көздөй ээрчитип алып чыгат да, аларды бөтөн жолго салып жиберип, өзү качып кутулат. (К.Б.). 2. **Көрүнбөй, билинбей калыш үчүн бир жакка кетип калуу, жашырынуу, жанына жолобоо, жакындабоо, оолак жүрүү**. Элден качып жүрүп оокат кыла албаган адамдар айыл арасына жакындоонун аракетин кылышты. («Ала-Тоо»). 3. **Тартынуу, чегинүү батына албоо**. Айтышып калган жеринден, акылың болсо качпагың (Токтогул.). 4. **Мурдагы калыбынан азаюу, басаңдоо, жок боло баштоо**. Уй букадан качты. Эти качты. Уйкусу качты [Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010., 70: 669-670]. Макалдагы **кач** сөзүнүн лексикалык мааниси негизинен түшүндүрмө сөздүктө көрсөтүлгөн биринчи мааниге дал келгени менен, макалдын синтаксистик мазмунунда, структуралык семантикасында: **бекерчиге жолобо, бекерчиден оолак жүр, бекерчи менен байланышпа, бекерчиден пайда жок сыяктуу бир канча** маанилердин айкалышкан синтези бар.

Макалдардагы көп маанилүү сөздөр ушул аспектидеги функцияны аткарууда чоң роль ойнойт.

2. А. Дунканаев: «Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» аттуу монографиясында макал табиятына мүнөздүү туюндурулган ойго адилет баа берип, туура талдоо жүргүзө алган [47]. Биздин көз карашта А. Дунканаевдин макал табиятына карата билдирген пикирин макал мазмунун шарттоочу экинчи бир фактор катары баалоого туура келет. Ал макал табияты, анын семантикалык структурасы андагы айрым компоненттердин маанилик жылыштарга ээ болуусу жана ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрү аркылуу гана аныкталып, алар менен гана чектелбестигин белгилеп келип, бардык эле макал тексттеринде колдонулган компоненттер семантикалык катмарланууларга дуушар боло бербестигин, бардык эле макалдар ажырагыс сөз тизмектеринен уюшулбастыгын ырастайт. А.Дунканаев буга карата бир катар макалдарды мисалга тартат:

1. Адамды адам кылган – эмгек.
2. Ар ким ич оорусун өзү билет.
3. Жээринде майда чайна,
айтаарыңда мыкты ойло.
4. Калпычынын чын сөзү да калпка чыгат.
5. Адам болор кишинин адам менен иши бар,
адам болбос кишинин адам менен неси бар.

Келтирилген макалдардын мазмуну тутумундагы компоненттердин түз маанилеринен келип чыккандыгы байкалып турат. Натыйжада негизинен тике маанидеги эле ойду түшүнүүгө болот. Бирок ошол эле компоненттердин жыйындысынан келип чыккан түз маанидеги тексттик ойдо экинчи бир кабатталып туюндурулган кыйыр ойлордун бар экендигин акылыбызда ачык сезебиз. Мындай өзгөчөлүк макалдын семантикалык-структуралык уюшулушунун татаалдыгын көрсөтөт. Бул баарыдан мурда, макал структурасындагы компоненттердин мүнөзүнө, алардын ички маанилик катышына, сапатына, функциялык милдетине көз каранды. [Дунканаев А. 2010., 48:90]. **Адамды адам кылган – эмгек** макалы **адамды, адам кылган, эмгек** деген үч компоненттен турат. Ушул аталган элемент – бирдиктердин синтаксистик синтезинин түз түшүнүгүндө **адамды адам кылган эмгек экендиги, адамдын адамдык сапаты эмгек менен аныкталары** туюндурулду. Бул маани менен кошо **Адам эмгек менен өнөт, өсөт, эрезеге жетет; эмгек аркылуу адам өз жүзүн көрсөтө алат; Адамды адам кылып айырмалап туруучу белги – эмгек; Эмгек кылуу адамга гана мүнөздүү сапат; Адамдын адамдык жашоосундагы негизги фактор – эмгек ж.б.** кыйытма туюнтмалар чагылдырылды жана эмгекти

даңазалоо, эмгекке үндөө, чакырык, эмгектин зарылдыгы сыяктуу тарбиялоо мүнөзү купуя камтылып турат

3. Макал мазмунун, макалдын макалдык табиятын арттыруучу факторлорунун дагы бири анын көркөмдүк уюшулушу, поэтикалуулук курулушу болуп саналат. Макалдардагы тилдик бирдиктердин лексикалык-семантикалык маанилеринин грамматикалык бир бүтүндүктө ырааттуу уюшулушу, максаттуу (тарбия берүүчүлүк, таасирдүүлүк максаттары) колдонулушу макалдардын көркөмдүүлүгүн арттыруучу милдет аткарат. Макал табиятынан ажыратпай туруп, ал тилдик бирдиктерине назар бурсак, метафоралык, метонимиялык, синекдохалык, жалпы эле салыштыруучулук мүнөздөрү, көркөм сөз каражаты катары белгилери ачык сезилет.

1. Баш көбөйсө – ырыс,
кас көбөйсө – уруш.
2. Көпчүлүк бар жерде,
токчулук бар.
3. Жаман жолдош жоого алдырат,
жаман сөз доого алдырат.

Келтирилген макалдардын бардыгы көркөм уюшулган (Негизги эле макалдардын бардыгы көркөм уюшулат). Анын көркөмдүүлүгүн арттырып турган башкы белгилердин бири – макал мазмунуна ылайык, өз ордунда колдонулган сөз. Өз ордунда колдонулган сөз таасир-күчкө ээ таамай айтылган сөз болууга тийиш. Муну тилдик бирдиктердин синтаксистик байланыш-катышындагы өз ара шайкештиги, маанилердин ички дал келиши аркылуу көрсөтсөк болот. **Баш көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш, -** макалындагы тилдик бирдиктердин шайкештиги, бири-бирине карата маанилик ички дал келүүчүлүгү бар. **Баш көбөйдү – бул жакшы, жакшы болуу – бул ырыс; кас көбөйдү – бул жаман, жаман болуу – бул уруш.** Демек, **баш көбөйдү** менен **ырыстын** ички маанилик жакындыгы, шайкештиги, **кас көбөйдү** менен **уруштун** өз ара ички маанилик жакындыгы, шайкештиги бар экендигин ачык байкоого болот.

4. Макал мазмунунун жаралышында салыштыруу да өзгөчө орунду ээлейт. Макалдардагы салыштыруу ар түрдүү ык-амалдарда ишке ашырылат. Салыштыруунун ар түрдүүлүгүнө карата объект катары алынып жаткан нерселердин сырткы көрүнүштөрүн, кыймылын, белгисин, формасын ж.б. ички окшоштуктарын: мүнөзүн, сапатын ж.б. көрсөтсөк болот. Мында бүтүн бүтүнгө, бүтүн бөлүккө, же бөлүк бүтүнгө салыштырылат. Ошондуктан салыштыруу макалдарда өтө күчтүү өнүккөн:

1. Эшектин жүгү жеңил болсо жаталак болот.
2. Акыл – алтын, ой – күмүш.
3. Жаманды мактасаң, жардан алыс кетет ж.б.

Келтирилген макалдардагы салыштыруулардын мүнөзү бир кылка эмес. Мындан салыштыруунун да көп кырдуу жагы бар экендигин, анын диапозонунун кеңдигин, ал гана эмес табиятынын татаалдыгын да белгилөөгө болот. Макалдардагы ойдун тактыгы, идеялуулугу, көркөмдүүлүгү салыштырууга да түздөн-түз көз каранды. Кыргыз макалдарынын материалдарынын салыштыруунун өзүндө көп маанилүүлүк камтылгандыгын байкоого болот.

2. 3. Макалдардагы кыйытма ойдун берилиш мүнөзү. Макалдардагы кыйытма ой андагы тилдик каражаттардын өз ара аракеттенишүүлөрүнүн натыйжасында ар башка нукта, ар кыл ыкмада жараларын байкоого болот. Кайсы бир макалда кыйытма ойдун негизи андагы бир сөздүн семантикасына көз каранды болуп аныкталса, экинчи бир макалда кыйытма ой сөз айкашынын синтаксистик семантикасына байланыштуу жаралат, ал эми үчүнчү бирлеринде макалда колдонулган тилдик каражаттардын биримдигинен келип чыккан сүйлөмдүн жалпы синтаксистик мазмунуна тиешелүү пайда болот.

1. **Эрикчээлге эшик арт** макалы байыркы макалдардан болуп саналат. Бул макал **эрикчээлге, эшик, арт** үч сөзүнөн туруп, жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Макал жалкоолукту, жалкоо адамдын табиятын мүнөздөөгө карата келип чыккан. Турмуш чындыгынан алынган көрүнүш бар. Дал ушул чындык көрүнүш коомдук турмуштагы терс сапат катары бааланып, ашкереленип, кыйытма ойдо ишке ашырылган. Мындагы кыйытма ойдун туюндурулушу образдуу түрдө салыштырылып берилген. Жалкоолуктун, эрикчээлдиктин эң эле жеткен жери, түпкү чеги белгиленет. Ал эми **арт** лексикасы өтмө мааниде колдонулду. «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» **арт** сөзү ашуу маанисинде берилет. Азыркы учурда **арт** сөзүнүн **ашуу** мааниси колдонулбайт, анын ашуу мааниси Көгарт, Кызарт, Торугарт топонимдеринде сакталып калган [“Кыргыз тилинин сөздүгү”, 2010.,71:117]. **Эрикчээлге эшик арт** макалындагы **арт** лексемасы **ашуу** маанисин билдирүү менен, өтмө маанидеги бир катар маанилик жылуушуларды, семантикалык катмарланууларды өз ичине камтып турат: 1.Эшикти ачып чыгуу да –оор; 2. Эшикти ачып чыгуу да – кыйын; 3. Эшикти ачып чыгууга да моюну жар бербөө; 4. Эшикти ачып чыгууга - көңүлсүнбөө; 5. Эшикти ачып чыгуу да – жумуш. Бул маанилердин биримдик – синтези – жалкоолукту көрсөтөт, тек гана жалкоолук эмес, жалкоолуктун эң төмөнкү чегин билдирет. Ушундан улам, **жалкоолукту** негизинен иштен качкандык, эринчээктик, жумуш жасоого көңүлү жоктук сыяктуу терс сапаттагы түшүнүк катары баалаганыбыз менен, ошондой түшүнүккө ээ болгонубуз менен, анын мани-маңызы, ички табияты, сапаттык деңгээли ар түркүн болорун, жалкоолук түрлөргө бөлүнөрүн,

классификацияланарын ушул макалдан ачык баамдоого болот. Бул макалдагы жалкоолукка карата кыйытма ойдо кадыресе жалкоолук жөнүндө сөз болгону анык. Мында жалкоолуктун эң төмөнкү чеги белгиленип жаткан соң, андан берирээк жалкоолуктардын бар экендигинде да шек жок.

2. Айрым макалдардагы кыйытма ойдун жаралышында негизги милдетти сөз айкаштары да аткарат. Буга карата **Карынын сөзүн капка сал** макалын мисалга алалы. Бул жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө турган макал төрт сөздөн уюшулду; карынын, кебин, капка, сал. Айтымга ылайык эки синтагмадан, фразадан турат: 1) **карынын кебин**, 2) **капка сал**. 1-синтагмадагы **карынын, кебин** лексемалары макал тутумунда тике маанилерде турса, 2-синтагмадагы **капка, сал** лексемаларынын синтаксистик катыш биримдиги өтмө маанини жаратты. Макал тутумунда мындай тике жана өтмө маанидеги тилдик бирдиктердин өз ара «аралашуусу» макал табиятын шарттоо, кыйытма ойду жаратуу максатын көздөп колдонулду. Кыйытма ойдун жаралыш механизмдинде негизги семантикалык жүктү **капка сал** сөз айкашы көтөрүп турат. **Кап** сөзүнүн лексикалык мааниси – жүндөн, же кебезден токулган, тар сыяктуу калың материалдан тигилген, ичине эгин, ун-талкан ж.б. нерселерди салуу үчүн колдонулуучу мешок сыяктуу идиш.

Эгерде **капка** сөзүн ушул мааниде түшүнсөк, анда макалдык мазмун жаралмак эмес, а тургай, аң-сезимде аны ошондой түшүнүктө кабыл алууга да мүмкүн эмес. (түз түшүнүктө сөздү капка салууга болбойт). **Сал** лексемасы болсо, кыргыз тилинде негизинен эле көп маанилүү сөздөрдүн катарына кирет.

3. Кыргыз макалдарынын дагы бир тобу бар. Бул топтогу макалдарда кыйытма ойдун берилиши башкача нукта ишке ашырылат, т.а., кыйытма ойдун жаралышында жогорудагыдай бир сөздүн, же сөз айкашынын семантикасы негизги ролду ойнобойт. Макалдардагы сөздөрдүн бардыгы түз мааниде колдонулуп, алардын аракеттенишүүсү, өз ара синтаксистик катыш биримдиги, сүйлөмдүн жалпы мазмуну кыйытма ойду жаратат. Мындай шартта макалды түз мааниде да, кыйытма ойдо да түшүнсө болот. Арийне, макалдардын түз түшүнүүгө караганда, кыйытма ойдун берилиши маанилүү ролду ойнойт. **Алма сабагынан алыс түшпөйт** макалын алалы. Макал эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Төрт фразадан турат: **алма, сабагынан, алыс, түшпөйт**. **Алма** – мөмө бере турган өсүмдүк; **сабак**-өсүмдүктүн гүлү, мөмөсү, же жалбырактары туташып өскөн бөлүгү; **алыс**- жакын жер эмес ыраак; **түшпөйт**- көп маанилүү сөз, 18 мааниси бар. Уңгусу –түш, түштүн макал тутумундагы мааниси жогорудан төмөн карай багыт алуу. Тилдик бирдиктердин дал ушул көрсөтүлгөн маанилери гана макал тутумунда колдонулган. Алардын

кайсы бирлеринин кошумча маанилери колдонулган жок, же болбосо, бул тилдик бирдиктердин семантикалык жылышууларга, маанилик катмарланууларга дуушарлангандыгын да байкоого болбойт. Мындай типтеги макалдарда катышкан лексикалык каражаттар тике маанидеги функцияны аткаргандыктан, бир жагынан, аларда кадыресе сүйлөмдөрдөгүдөй маани да сакталат, б.а., **Алма сабагынан алыс түшпөйт алыс түшпөсү чындык экендиги анык.** Экинчи жагынан, эгерде сүйлөмдө ушул маанини (алма сабагынан алыс түшпөөрүн) туюндуруу максаты гана көздөлсө, анда бул макал болуудан калат. Анткени, Алма сабагынан алыс түшпөстүгүн айтуу менен чектелди, кадыресе сүйлөмдөрдүн функциясынан өткөн жок. Ал эми макалдык аспектиден алып караганда, бул макалда экинчи бир кыйытма ой камтылып турат: а) **Ар бир адам өз деңгээлине жараша болот;** б) **Алына карап иш кылуу керек;** и) **Дараметинден ашып кетпейсиң** ж.б. Демек, кандай гана макалдарды албайлы, алардагы туюндурулган ойдун максаты кыйытма маанилерге негизделген.

Иштин 3 – бөлүмү **“Макалдардагы көп маанилүү сөздөр, колдонулуш ыкмалары”** деп аталат дагы, ал үч бөлүктөн турат.

3. 1. Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык – семантикалык функциясы.

Макал мазмунунун жаралышындагы негизги өбөлгө-себептердин бири андагы лексикалык бирдиктердин семантикасы, алардын макал тутумундагы синтаксистик-катыш өзгөчөлүктөрү, макал табиятына жараша маанилик жылыштарга, маанилик катмарланууларга ээ болушу болуп саналат. Макалдардагы тилдик бирдиктердин маанилик жылыштарга, маанилик катмарланууларга ээ болушу көп маанилүүлүк табиятын шарттайт. Демек, биздин жеке пикирибизде, макал табиятынын жаралышында тилдик бирдиктердин маанилүү жүктү көтөрүшү түздөн-түз көп маанилүү сөздөргө тиешеси бар:

- түз жана кыйыр маанилердин айкалышкан чеги да дал ошол көп маанилүү сөздөр менен аныкталат;
- макалдардын кыскалыгын жана көркөмдүгүн шарттап турган факторлордун бири да – көп маанилүү сөздөр;
- макалдагы омоктуу ойдун туюндурулушунун маанилүү бир каражаты да көп маанилүү сөздөргө байланыштуу;
- макалдардын семантикалык-структуралык өзгөчөлүгү белгилүү даражада көп маанилүү сөздөр менен шартталган жана макалдардын логикалык туюндурулушунда да көп маанилүү сөздөрдүн өз орду бар.

Бул, албетте, макал тутумундагы көп маанилүү сөздөрдүн аткарган функциясына жараша болот.

А. Дунканаев тексттин чен-белгилери, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү макалга да түздөн-түз тиешелүү экендигин бир катар факторлор менен аныктай келип, макалдын текст катары таанылышында төмөндөгүдөй белгилерге ээ экендигин көрсөтөт:

1. жөнөкөй, же татаал сүйлөмдүк көлөмдө уюшулуп, анда белгилүү бир ойдун камтылып турушу;

2. белгилүү бир ойду туюндурууда даяр материал болуп колдонулушу;

3. коммуникативдик функцияны аткарышы;

4. маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу;

4. жыйынтык – бүтүм чыгаруу милдетин аткара алышы;

5. белгилүүлүктөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу;

6. семантика-структуралык бүтүн бирдик катары каралышы;

7. башталыш жана аякталыш чектерден турары;

8. көркөм (поэтикалык) ыкмада туюндурулушу;

9. логикалык багытта ой калчоону талап кылышы; [Дунканаев А. 2010.,49:19]. Бул белгилерди **Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө** макалынын мисалында далилдей кетели:

1-белги боюнча: Макал жөнөкөй сүйлөм түшүлүшүндө уюшулган. Ал бир нерсе өз убагында болгону жакшы, бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба деген белгилүү бир ой камтылган.

2-белги боюнча: Бул белгилүү бир ой **эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө** макалы аркылуу кыйытып туюндурулуп, ушул багыттагы кепке даяр материал болуп колдонула берет.

3-белги боюнча: Кепте, пикир алышууда, жалпы эле коммуникативдик процессте ойду, элестүү, так, таасирдүү жана угумдуу жеткирүүдө чоң милдет өтөйт, натыйжада коммуникативдик процесстин жандуулугун шарттайт.

4-белги боюнча: Адамдын аң-сезиминде бүгүнкү иштин эртеңкиге калтырылышы жакшы натыйжа бербестиги тууралуу маалымат келет. Белгилүү эле ой макал формасында кыйытылган мүнөздө туюндурулганда, жаңы маалымат катары кабылданат.

5-белги боюнча: Кандай гана макал болбосун, жыйынтык – бүтүм чыгаруу мүнөзүнө ээ. **Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө** макалы да турмуштук тажрыйбалардан, турмуштук көрсөткүчтөрдөн улам пайда болуп, эреже-бүтүм катары калыптанган.

6-белги боюнча: Макалдагы бүгүнкүнү эртеңкиге калтырба, ар бир иш өз убагы менен, убагында аткарылган иштин майнабы болот, эртеңкиге калтыруу – жалкоолук, бүгүнкү иш эртеңкиден жогору турат сыяктуу

белгилүүлүлүктөрдүн жалпыланышын эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө макалы өз ичине камтып турат.

7-белги боюнча: Алтынчы белгидеги бир катар маанилер биригип келип, бир эле жөнөкөй сүйлөмдүн семантикасына сыйдырылды. Ошон үчүн, бул сүйлөм тексттик мазмунду батырып, семантикалык-структуралык бүтүм бирдикти түзүп турат.

8-белги боюнча: Бардык тексттердин башталышы жана аякталышы болот. **Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө** макалында башталыш да, аякталышы да бар, экөө тең бир сүйлөмдүн тутумунда ишке ашырылган. Эң кыска жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү мындай макалдардын башталыш жана аякталыш чектери адресат менен адресанттын аң-сезиминде ажыратылат.

9-белги боюнча: Ар бир макал көркөм уюшулат, поэтикалык ыкмада жүзөгө ашырылат. **Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө** макалында, эң башкысы, ырга мүнөздүү ыргак бар. Ыргак болсо, ырдын жаны болуп саналат. Макал **эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө** болуп эки синтагмага ажырайт, синтагмалар бири-бирине карата тең катар айтылып, ырга мүнөздүү ыргакты жаратып турат.

10-белги боюнча: Эртеңки куйрукту күткөнгө, бүгүнкү өпкөнү жей бер, эртеңки куйрук – жаман, бүгүнкү өпкө – жакшы деген логикалык түшүнүк келип чыгат. Натыйжада эртеңки аткарылчу иштен бүгүнкү иш артык кыйытма туюнтмасы берилди.

Макалдар мындай белгилерге ээ болушу менен кадыресе сүйлөмдөрдөн айырмаланып турат.

Макалдагы көп маанилүү сөздөрдүн башкы функциясы маанилик катмарланууларды – семантикалык жылышууларды жараткандыгы менен аныкталат. Мындай маанилик катмарланууларды-семантикалык жылышууларды макалдагы лингвопоэтикалык, лингво-стистикалык каражаттар катары баалоого болот. Өз кезегинде, булар макалдагы ошол тилдик бирдиктердин, алар аркылуу туюндурулуп жаткан логикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп шарттап турат.

3. 2. Макалдардын жанрдык табиятындагы көп маанилүү сөздөрдүн ролу.

А) Макалдардагы метафоралар. Метафора – көп маанилүүлүктү пайда кылуучу тилдик кубулуштардын эң кеңири тараган түрү. Анын жаралышына бири-бирине окшош болгон көрүнүштөрдү типтештирип, экинчи бир көрүнүштөргө ооштуруп, көчүрүп, же аларды өтмө мааниде билдирүү метафоранын негизин түзөт да, сырткы окшоштуктардын шартында келип чыгат. Айланадагы чындыктарды түшүндүрүү үчүн экинчи

бир нерсенин касиеттери өтмө мааниде колдонулат. Мындай учурда сүрөттөлүп жаткан окуяга байланыштуу айтылуучу ой жандандырылып элестүү берилет. Мисалы: **Ит итти жумшайт, ит куйругун жумшайт**, - деген макалда ит итти жумшабасы белгилүү. Бирок адамдардын сүйлөө речинде өзү тил албай экинчи бирөөнү жумшап жиберген кишиге шылдыңдуу, кер какшык менен колдонот. Мындай адамдар ортосундагы көрүнүштөрдү экинчи бир жандуунун образдарына көчүрүп айтуу макал, лакаптарда кеңири жолугат. Бул көрсөтүлгөн макалдын бүткүл өзөгүн аралап метафоралык түшүнүк жатат. Ушундай эле **«Чычкан ийнине кире албай жатып, куйругуна калбыр байлаптыр»**, **«Чымчык өзүн куш ойлойт, чырпык өзүн тал ойлойт»**, - деген макал, лакаптарды көрсөтүүгө болот. Мында бир нерсени эске тутуу зарыл. Көркөм чыгарманын башка түрлөрүндө: мейли кара сөздүү жомоктордо, мейли ар түрдүү лирикалык ырларда болсун, метафора айрым сөз түрүндө кезигет. Ал ошол сөз курулушунда белгилүү бир көркөмдүктү, образдуулукту пайда кылып калган көркөм каражаттарга шөкөттөшүп турат.

Б) Макалдардагы метонимиялар. Көп маанилүүлүктү жаратуунун дагы бир түрү – метонимия. Метафора сыктуу метонимиялардын да макал матераилдарында өтө активдүү колдонулары байкалат. Коомдук жашоодогу урунттуу-урунттуу учурларды, көрүнүштөрдү, жагдай-шарттарды таразалап, сын көз менен карап баа берип туруу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Турмуштук тажрыйбалардан улам, мындай көйгөй маселелердин эленип, иргелип чыгышы, атайын бөлүнүп көрсөтүлүшү эреже-бүтүм, натыйжа-көрсөткүч, жыйынтык-жалпылык катары макалдар аркылуу чагылдырылат.

Алардын өтө кыска формада тегеректеп, эрежелеп, жалпылап берүү милдети макалдардын табиятына энчиленген. Ошон үчүн, макалдар тоодой ойду томуктай кепке батыруу мүмкүнчүлүгүн аткарып турат. Мындай шартта, көп маанилүү сөздөрдүн ролу чоң. Дал ушул көп маанилүүлүктү жаратуунун өзгөчө бир ыкмасы метонимия аркылуу ишке ашырылат:

1. **Калптын казаны** кайнабайт.
2. Карды ачкан **казанды** сагаалайт.
3. Жамандан жарты **кашык**.
4. Күлүк **күнүндө**, тулпар тушунда.
5. Балыктын **күнү** көл менен, жигиттин **күнү** эл менен.
6. Жаман эки аяк аш ичсе, **бир аягы** башына жүк болот.
- 7 **Жети** өлчөп, бир кес
8. Эл кулагы-**элүү** ж.б.

Макалдардагы метонимиялар катары **калптын, казаны, казанда, кашык, күнүндө, күнү, күнү, жаман, бир аягы, жети, элүү** сөздөрүн белгилөөгө болот. Метонимияларды мүнөздөгөн жогорку аныктамалардагы,

т.а., эки нерсенин ортосундагы сырткы окшоштукту эмес, эки башка түшүнүктү шарттаган, бирок алардын ортосундагы ички жакындыкты, байланыш, карым-катыштын туруктуулугун көрсөткөн белгилерди бул макалдардагы метонимиялардан байкоо деле кыйынчылыкты туудурбайт. Атап айтканда, 1-макалдагы **казан** метонимиясы менен, 2-макаладагы **казан** метонимиясы бири-бирине окшобогон эки башка түшүнүктү билдирип турат. 1-түшүнүк – **тамак** бышырыла турган нерсе, идиш, 2-түшүнүк анын ичиндеги тамак. Ушул жерден дагы бир нерсени баса белгилеп коюуга туура келет. **Калптын казаны кайнабайт** макалынын бүтүндөй структурасы ички маңыздык ооштуруулардан уюшулган. **Калптын** лексикалык бирдиги **калп айткан адамдын** маанисин туюндурса, **казаны кайнабайт** сөздөрүнүн синтаксистик биримдиги **иши жүрүшпөйт** маанисин билдирип турат. Натыйжада **калп айткан адамдын иши жүрүшпөйт** таризиндеги маани-мазмун билдирилди. **Казан** жана **тамак** сырткы формалары боюнча экөөнүн таптакыр окшоштуктары жок, кайсы бир сырткы белгисин негизге алып да окшоштура албайбыз. Бул жагынан биринин маанисин экинчисине ооштурууга, көчүрүүгө мүмкүн эмес. Макал тутумунда 2-түшүнүк түздөн-түз аталып айтылбаса да, дал ошол 2-түшүнүктү-**тамакты** автоматтык түрдө кабыл алабыз. 1-**казан** түшүнүгү аркылуу 2-**тамак** түшүнүгү айтылбай жатып айтылып калды. Анткени, **казан** менен **тамактын** ортосундагы жалпылык, туруктуу карым-катыш бар. Натыйжада экөөнүн сырткы окшоштугунан эмес, ички жакындыгынан, байланышынан метонимия жаралды. Демек, колдонулган макалдардагы **калптын** – жалган, туура түшүнүгү адам маанисине; **казаны, казанды** – тамак жасалчу идиш түшүнүгү тамак маанисине; **күнүндө** – белгилүү бир мезгил түшүнүгү бышып жетилген учур маанисине; **күнү, күнү** – сутканын бир мезгили түшүнүгү өмүр, жашоо маанисине; **бир аягы** – идиш, буюм түшүнүгү тамак маанисине; **жети** – конкреттүү сандык түшүнүгү жакшы, мыкты маанисине; **элүү** - конкреттүү сандык түшүнүгү угуу маанисине ооштурулган. Эң башкысы, макал тутумундагы мындай метонимиялар ушул ооштурулган маанилер менен гана чектелбейт, макал тутумундагы башка тилдик каражаттардын логикалык катыш таасирлеринин натыйжасында дагы кошумча маанилерди камтуу туюндуруу аркылуу макалдын табиятын шарттоого салым кошуп турат.

В) Макалдардагы синекдохалар. Көп маанилүүлүктү жаратуунун дагы бир жолу синекдоха болуп саналат. Мында нерсенин бир бөлүгүн атоо аркылуу ошол нерсени бүтүн түшүнүү, же тескерисинче, бүтүн нерсени атоо менен анын бөлүгүн түшүнүү келип чыгат: 1. Баштык ичпейт, **баш** ичет., 2. Беш **кол** тең эмес. Келтирилген мисалдарда синекдохалар болуп **баш, кол** сөздөрү колдонулду. 1-мисалдагы **баш** синекдохасы бүтүндүн

бөлүгү катары аталып, бирок бүтүндү туюндурду, бүтүндүн ордуна колдонулду. **Баш** – адамдын, жан-жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон мүчөсү, демек, адам, жан-жаныбарлар бүтүн нерсе, **баш**-алардын бир бөлүгү. 2-мисалдагы **кол** синекдохасы бүтүндүн аты катары аталып, насилинде ошол бүтүндүн бөлүгүн, т.а., беш манжаны туюндурду. **Кол** – адамдын эки ийнинен башталып манжаларынын учуна чейинки мүчөсү, ушул турпатында бүтүндүк катары эсептелинет. Макал тутумунда бүтүндүгү аталып, иш жүзүндө бөлүктөрү тууралуу сөз болду.

Макал табияты көркөм чыгармага негизделгендиктен, анын тутумунда синекдоха көп колдонулат.

1. **Жыгылган оогонго күлөт.**
2. **Жаман** жайын айтам деп, баарын айтат.
3. **Актын** иши оңолот, **каранын** иши кор болот.
4. **Жакшы** жар марытат, **жаман** жар карытат ж.б.

Макалдардагы белгиленген синекдохалар нагыз өз маанилеринде турган жок, б.а., **жыгылган, оогонго** атоочтуктары, **жаман, актын, каранын, жакшы, жаман** сын атоочтору белгилик маанилерди билдирбестен, заттык маанилерге ээ болуу менен конкреттешип синекдохалык милдеттерди аткарып турат. Кандай болгон шартта да, тек гана, синекдохалар макал материалында активдүү колдонулуп, макалдарды жаратууда өз ордулары бар көп маанилүү сөздөрдүн бир түрү болуп саналат.

3. 3. Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн стилистикасы. Макалдарда таанытуучулук, эстетикалык баалуулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, акыл-насаат берүүчүлүк, тарбиялоочулук болот да, ал көркөмдөлгөн формада уюшулат. Демек, макалдардын уюшулуп ишке ашырылышына көркөм стиль мүнөздүү. Көркөм стиль адабий тилдин функционалдык башка стилдеринен кескин айырмаланып турат. Ал бардык көркөм чыгармаларга бирдей мүнөздүү. Ошондой болсо да, көркөм чыгармалардын бардыгынын, б.а., ар бир жанрдагы чыгармалардын ар башка стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү бар.

Кыргыз макалдарынын дээрлик бардыгында анафора, эпифора, градация, кайталоо көрүнүштөрү орун алган. Өз кезегинде булар колдонулуш ыктарына жараша макалдардын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн шарттап турат.

Макалдарда көп маанилүү сөздөр негизинен төмөндөгүдөй стилдик максатта колдонулат.

а) Көп маанилүү сөздөрдүн кайталанып колдонулушу менен мазмун кеңейет, тереңдетилет, күчөтүлөт, өркүндөтүлөт.

1. Казанга **жакын** жүрсө, көөсү **жугат**,

ууруга **жакын** жүрсө, чуусу **жугат**.

2. Кайгы өмүрдү **кесет**, калп ырысты **кесет**.

б) Макал тутумундагы ар башка көп маанилүү сөздөр өз ара тең катар коюлуп, алар салыштырылуу аркылуу макалдык мазмун жаратылат:

1. Көз – коркок, кол – баатыр.

2. Бирдин иши – чөл, миңдин иши – көл.

в) Көп маанилүү сөздөр бир нече маанини өз ичине камтуу менен, макалдык мазмундун жаралышына өбөлгө түзүү милдетин аткарат жана макалдык ойдун калыптанышында, образдуулуктун жаралышында, кыскалыктын ишке ашышында маанилүү роль ойнойт:

1. Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы.

2. Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

г) Көп маанилүү сөздөр макал тутумундагы башка лексикалык бирдиктер менен үндөштүктө жана уйкаштыкта колдонулушу аркылуу макалдардын көркөмдүүлүгүн, поэтикалуулугун камсыздап турат. Макалдардын угумдуулугун, таасирдүүлүгүн арттырууда мындай стилистикалык ыкма өзгөчө милдет өтөйт:

1. Сүйбөгөнгө **сүйкөнбө**.

2. Жаз – **жарыш**, күз – **күрөш**.

3. Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт.

4. Тышы – **жалтырак**, ичи – **калтырак**.

Макалдардан көрүнүп тургандай, көп маанилүү сөздөр макал тутумундагы кайсы бир сөз менен тыбыштык үндөштүктө, же болбосо, өз ара уйкаштыкта уюшулган. Мындай өзгөчөлүктөрдү да көп маанилүү сөздөрдүн стилистикалык бир мүмкүнчүлүгү катары эсептөөгө болот.

Демек, макалдардын макалдык табиятынын жаралышында көп маанилүү сөздөрдүн стилистикалык ыкмаларда колдонулушу да маанилүү ролго ээ экендигин белгилеп коюуга тийишпиз.

Корутунду

Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөрдү илимий – теориялык негизде сыпаттодон улам, төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

1. Макал табиятын, т. а. макалдык мазмунду, анын структуралык – семантикалык бүтүндүгүн шарттоочу негизги факторлордун бири болуп андагы айрым тилдик бирдиктердин көп маанилүүлүккө ээ болуп турушу эсептелинет.

2. Көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык – семантикалык функциясы, колдонулуш мүнөздөрүнүн өзгөчөлүктөрү макал материалдарынын негизинде сыпатталып далилденди.

3. Макал мазмунунун жаралышындагы негизги өбөлгө – себептердин бири андагы көп маанилүү сөздөрдүн семантикасынан, башка тилдик бирдиктер менен болгон синтаксистик – катыш өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгары көрсөтүлдү.

4. Макалдарда камтылган олуттуу ойду өтө кыска формада тегеректеп, эрежелеп, бүтүм чыгара берүүдө метафора, метонимия, синекдохалардын ролу белгиленди.

5. Макал табиятындагы образдуулукту, көркөмдүктү, элестүүлүктү чагылдырууда метафора, метонимия, синекдоха тилдик кубулуштарынын функциясы териштирүүгө алынуу менен ырасталды.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Жумагул кызы А. Кыргыз макалдарынын тилдик аспектиде изилдениши (Текст) /А. Жумагул кызы //К. Тыныстанов атындагы ЫМУнун жарчысы, №28, Каракол, – 2010, 254 – 258- бб.

2. Жумагул кызы А. Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн семантикасы (Текст) /А. Жумагул кызы //Кыргыз тили жана адабияты, №24, Каракол, 2013, 97 – 101 – бб.

3. Жумагул кызы А. Тилдеги лексикалык бирдиктер: маңызы, мүнөзү, функциясы (Текст) /А. Жумагул кызы //Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы (атайын чыгарылыш), Бишкек, 2015, 257 – 261- бб.

4. Жумагул кызы А. Кыргыз макалдарынын тилдик аспектиде изилдениши (Текст) /А. Жумагул кызы // Вестник Кыргызстана, №1, Бишкек, 2016, 59 – 63 – бб.

5. Жумагул кызы А. Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн стилистикасы (Текст) /А. Жумагул кызы // Вестник Кыргызстана, №2, Бишкек, 2017, 23 – 28 – бб.

6. Жумагул кызы А. Кыргыз макалдарындагы метафоралар (Текст) /А. Жумагул кызы //Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, (атайын чыгарылыш). Бишкек, 2017. 199 – 203- бб.

7. Жумагул к. А. Синекдохи в кыргызских пословицах (Текст) /А. Жумагул кызы // Научно-методический электронный журнал «Концепт», №9, Киров, 2017. С. 184–188. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/175008.htm>.

8. Жумагул к. А. Метонимии в пословицах (Текст) /А. Жумагул кызы // Научно-методический электронный журнал «Концепт», №11, Киров, 2017. С. 166–170. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/175013.htm>.

9. Жумагул к. А. Функции лексических единиц в кыргызских пословицах (Текст) /А. Жумагул кызы // Актуальные научные исследования в современном мире. №3-6 (23), Переяслав – Смеляницкий, 2017. С. 43 – 47.

Жумагул кызы Айнуранын “Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөр” деген темада 10. 02. 01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: көп маанилүүлүк, семантика, стилистика, полисемия, функция, метатеза, метафора, макал, макал тутуму, лексикалык маани, кыйытма ой, жанрдык табият, өтмө маани, лексикалык бирдик.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөр.

Иштин максаты: макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Илимий изилдөөнүн методдору: иштин жүрүшүндө байкоо, сыпаттоо, чечмелөө, теңештирүү, салыштыруу, каршы коюу, жалпылоо, анализдөө методдору колдонулду.

Ижилдөөнүн негизги натыйжалары:

1- натыйжа. Макалдардын жанрдык-спецификалык табиятын аныктоодо көп маанилүү сөздөрдүн ролу белгиленип, башка тилдик бирдиктер менен синтаксистик-семантикалык мамиле-катыштары аныкталып, алардын семантикалык структурада изилдениши кыргыз тили илиминде биринчи жолу колго алынды.

2- натыйжа. Макалдардагы көп маанилүү сөздөрдүн колдонулушу, туюндурулушу, карым – катышы, семантикалык функциясы кеңири факты – материалдар аркылуу илимий – теориялык негизде сыпатталды.

3- натыйжа. Макалдардын кыска формада уюшулушунда, угумдуу кабылданышында, таасирдүү айтылышында, тике жана кыйытма маанилерде колдонулушунда көп маанилүү сөздөрдүн ролу такталды.

4- натыйжа. Көп маанилүү сөздөрдүн метафора, метонимия, синекдоха түрлөрүнүн макал тутумундагы лексикалык – семантикалык функциялары териштирүүгө алынып, макалдык мазмунду туюндуруудагы аткарган милдеттери аныкталды.

5- натыйжа. Метафора, метонимия, синекдоха тилдик кубулуштарынын макал тутумунда колдонулуш ыктарына жараша макалдардын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн шарттап турары факты – материалдар аркылуу сыпаттоого алынды.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертацияда айтылган идеялар, корутунду ой-пикирлер, сунуштар, факт-материалдарды кыргыз тилинин лексикологиясы, стилистикасы, кеп маданияты, лингвопоэтика жана текстке лингвистикалык талдоо сыяктуу дисциплиналарда пайдаланса болот. Ошондой эле студенттик аудиторияда илим-изилдөө иштерин аткарууда, аспиранттар, тилчи окумуштуулар аталган багытта изилдөө жүргүзүүдө практикалык жактан көп пайдасын тийгизет.

A. Akseer

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы **Жумагул кызы Айнуры** на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности **кыргызский язык -10.02.01** на тему **“Многозначные слова в кыргызских пословицах”**

Ключевые слова: многозначность, семантика, стилистика, полисемия, функция, метатеза, метафора, пословица, состав пословицы, лексическое значение, иносказание, жанровая природа, переносное значение, лексическая единица.

Объект исследования: многозначные слова в кыргызских пословицах.

Цель работы: исследование особенностей многозначных слов в пословицах.

Методы научного исследования: в ходе исследовательской работы использованы метод наблюдения, сопоставления, описания, расшифровки, сравнения, противопоставления, обобщения анализа.

Основные результаты исследования:

1-результат. При определении жанрово-специфическую природу пословиц отмечена роль многозначных слов, определены синтаксически-семантические взаимоотношения с другими языковыми единицами, впервые в науке кыргызского языка исследована их семантическая структура.

2-результат. Использование многозначных слов в пословицах, их иносказание, взаимоотношения, семантические функции, через широко использованные факты-материалы характеризуют научно-теоретическую основу исследования.

3-результат. Определена роль многозначных слов в сжатой формулировке пословиц, их положительное восприятие, действенное содержание, прямое и переносное значение.

4-результат. Изучена в составе пословиц лексико – семантические функции метафоры, метонимии, синекдохи, определена их смысловая функция в содержании.

5-результат. Через обуславливающие факты-материалы охарактеризованы стилистические особенности пословиц, в зависимости их составе использования метафоры, метонимии, синекдохи.

Область применения: упомянутые в диссертации идеи, заключения, предложения, факты можно применить в таких дисциплинах как лексикология, стилистика, речевая культура, лингвопоэтика, а также при лингвистическом разборе текста. Кроме этого, при выполнении научно-исследовательской работы в студенческой аудитории, а также при осуществлении исследования в этом направлении он окажет практическую помощь аспирантам и ученым-филологам.

SUMMARY

of the dissertation of Zhumagul kyzy Ainura for the academic degree of the candidate of Philology science, by specialty 10.02.01 – Kyrgyz language on the theme “Polysemy words in Kyrgyz proverbs”

Key words: polysemy, semantics, stylistics, polysemy, function, metathesis, metaphor, proverb, proverbial composition, lexical meaning, allegory, genre nature, figurative meaning, lexical unit.

Subject of the study: polysemy words in Kyrgyz proverbs.

Objective of the dissertation: The features study of polysemantic words in proverbs.

Methods of the study: in the course of research work the method of observation, comparison, description, interpretation, opposition, generalization of the analysis was used.

Main results of the study:

Result 1. In determining the genre-specific nature of the proverbs, the role of polysemy words is noted, syntactic-semantic relationships with other linguistic units are defined, for the first time in the science of the Kyrgyz language their semantic structure is studied.

Result 2. The use of polysemantic words in proverbs, their allegory, relationships, semantic functions, through widely used facts-materials characterize the scientific and theoretical basis of research.

Result 3. The role of polysemy words in the condensed formulation of proverbs, their positive perception, effective content, direct and portable meaning are defined.

Result 4. The lexico - semantic functions of metaphor, metonymy, synecdoche are studied as part of proverbs, their semantic function in content is defined.

Result 5. Through the conditioning facts-materials stylistic peculiarities of proverbs are characterized, depending on their composition of the use of metaphor, metonymy, synecdoche.

Scope: Ideas, final opinions, suggestions, facts mentioned in the dissertation may be used in lexicology, stylistics, speech culture, linguistic poetics and linguistic analysis of the Kyrgyz language. In addition, they will be useful for the student audience, as well as in the performance of scientific research work, linguistic scientists in conducting research in this area.

Басууга 27.09.2018-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com